

для безкоштовного лікування хворих. Наприклад, за щорічними звітами Кишинівської губернської земської лікарні, на відсотки з, пожертвуваних дворянами Ю. Джумінською, С. та Д. Крупенськими, капіталів лікувалися: 1879–1880 рр. по 16 та 15 хворих відповідно; 1881 р. – 22 та 20; 1882 р. – 16 та 23; 1883–1884 рр. – 22 та 25; тощо. Зауважимо, що на таку шляхетну справу Ю. Джумінська офірувала 5,2 тис. руб., а С. та Д. Крупенські – 5 тис. у цінних паперах [13, 29; 14, 21; 25, 10; 15, 13; 16, 21; 17, 9].

Значна кількість заповітів представників шляхетного стану Бессарабської губ. була написана на користь навчальних або лікувальних закладів. Наведемо кілька прикладів. За духовним заповітом дворянки В. Старової, вдови генерал-майора С. Старова, яка померла в 1876 р., її спадкоємці з прибутків від маєтків були зобов'язані жертвувати щорічно 3 тис. руб. на утримання Флорештської земської лікарні Сорокського повіту [35, 16]. 1883 р. датувався заповіт поміщика Сорокського повіту Д. Демі, який передав значні кошти місцевого земству «на благодійні справи» [22, 86–87]. Дворянка ж Кешко в 1884 р. заповіла Кишинівському земству 5 тис. руб. на утримання жіночої гімназії [16, 236].

Отже, представники дворянських родів Бессарабської губ. зробили свій посильний внесок в розвиток освітніх та лікувальних закладів регіону. Піклувальниками обиралися представники різних соціальних станів, але проведений аналіз дозволяє стверджувати, що значну роль у піклувальній підтримці гімназій, училищ та лікарень відігравала саме дворянська спільнота відповідного повіту Бессарабської губ. Крім того, можна констатувати, що у складі структурних підрозділів Бессарабського губернського земства також переважали представники аристократії. Займаючи керівні позиції у земських установах Бессарабії, дворянство краю приділяло чималу увагу вирішенню місцевих освітніх та соціальних проблем.

1. Хасянов О.Р. Основные направления культурной деятельности симбирского дворянства в начале XX века // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук.* – 2008. – № 1. – Т. 10.
2. Кочергін І. Катеринославські дворяни в культурно-просвітницькому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Краєзнавство.* – 2009. – № 1–2.
3. Бобровников В.Г. Благотворительность в дворянских обществах (1775–1917 гг.) // *Клио.* – 2007. – № 4.
4. Неоря К.М. Червоный Хрест. Катеринославський досвід (1908–1917) // *Гуманітарний журнал.* – 2009. – № 3–4.
5. Ершова Э.Б. Трудовая благотворительность высших слоев российского общества на рубеже XIX–XX веков // *[Електронний ресурс].* – Режим доступу: <http://history-ershova.narod.ru/htmlki3/21stat.htm>.
6. Шахов В. Благотворительная деятельность дворянских обществ в сфере образования дворянской молодёжи в XIX – начале XX в. // *Вестник архивиста.* – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vestarchive.ru>.
7. Морозов В.В. Внесок дворянства Лівобережної України в розвиток освіти та шкільництва пореформеного періоду // *Гуманітарний журнал.* – 2012. – № 2–3.
8. Ісса Т.В. Благодійна діяльність представників дворянства Київської губернії в роки Першої світової війни // *Інтелекція і влада.* – 2013. – Вип. 29.
9. Циганенко Л.Ф. Доброчинна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. XIX.*
10. Баши М.І. Благодійність бессарабського дворянства в 60–70-і рр. XIX ст. (за матеріалами «Кишинівських епархіальних відомостей») // *Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку*

ку третього тисячоліття у країнах СНД». – Переяслав-Хмельницький, 2014 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conferences.neasto.org.ua>.

11. Отчет Бендерской уездной земской управы // *Вестник Бессарабского земства (далі – ВБЗ).* – 1881. – № 7–8.
12. Отчет о действиях Оргеевской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1882. – № 6.
13. Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // *ВБЗ.* – 1881. – № 1–2.
14. Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // *ВБЗ.* – 1882. – № 1–2.
15. Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // *ВБЗ.* – 1883. – № 1–2.
16. Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // *ВБЗ.* – 1884. – № 1–2.
17. Отчет о действиях Бессарабской губернской земской управы // *ВБЗ.* – 1885. – № 1–2.
18. Отчет Аккерманской уездной земской управы о действиях ее // *ВБЗ.* – 1882. – № 10.
19. Отчет о действиях Аккерманской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1885. – № 10.
20. Отчет о действиях Аккерманской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1883. – № 11–12.
21. Отчет о действиях Хотинской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1882. – № 9.
22. Отчет о действиях Сорокской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1884. – № 7.
23. Отчет по управлению Бессарабской дирекцией народных училищ // *ВБЗ.* – 1885. – № 12.
24. Отчет о действиях Хотинской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1884. – № 10.
25. Отчет о действиях Кишиневской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1882. – № 5.
26. Отчет о действиях Сорокской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1883. – № 7.
27. Отчет о действиях Сорокской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1885. – № 7.
28. Отчет о действиях Яской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1883. – № 10.
29. Отчет о действиях Бендерской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1885. – № 8.
30. Отчет о действиях Оргеевской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1882. – № 11–12.
31. Доклады Оргеевской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1883. – № 6.
32. Доклады Оргеевской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1884. – № 6.
33. Журналы заседаний Кишиневского уездного земского собрания // *ВБЗ.* – 1883. – № 5.
34. Отчет Аккерманской уездной земской управы о действиях // *ВБЗ.* – 1884. – № 11.
35. Отчет о действиях Сорокской уездной земской управы // *ВБЗ.* – 1881. – № 11–12.

Goncharova N.A. The Charitable Initiatives of Nobility in the Bessarabia Province. Are highlighted the benefaction forms and methods of the Bessarabia province nobility, is discovered their contribution for support the local educational and medical institutions, is determined nobility role in facilitating the functioning of rural institutions in the region.

Key words: Bessarabia's province, nobles, honorary trustee, donations, school, college, hospital.

О. М. Гайдай

ГЕРАЛЬДИЧНІ СИМВОЛИ ДВОРЯНСЬКОГО ГЕРБА ХАРИТОНЕНКІВ

Розглянуто геральдичні символи дворянського герба Харитоненків як історичне джерело, що є необхідною складовою для дослідження дворянського побуту, вивчення вживання геральдики в різних прошарках російського суспільства початку XX ст. Геральдичні символи пояснюють походження, заслуги і статус роду, адже герб закріплював право на спадкове дворянське достоїнство і родові титули.

Ключові слова: родинний герб, символ, геральдика, дворянство, цукрозаводчик.

В науковій літературі більшість істориків пов'язує походження гербів з часами хрестових походів. Лицарі, щоб відрізнити себе від інших озброєних воїнів, розфарбовували щити, розташовували над шоломом найпростіші предмети – пір'я, крила птиць, зображення легендарних звірів і птахів та інші предмети. Завдяки цим деталям, можна було ідентифікувати загиблого лицаря або відзначити найхоробрішого. Саме щит з його поділами на частини, зображеннями та шолом з різними фігурними елементами став матеріальною основою гербу. Згодом лицарський герб почав використовуватись не лише під час військових походів, але й в мирний час. Герб, завдяки предметам, кольорам та символам розкривав приналежність його власника до окремої особи, роду, стану, міг вказувати на місце виготовлення, вжитку, датування, національність, соціальне походження тощо.

Одним із важливих прав, які надавались тільки спадковим дворянам, було право мати родовий герб. Саме надання дворянства спочатку передбачалося у вигляді пожалування герба. Герб можна визначити як композицію із символів (емблем), що пояснюють походження, заслуги і сучасний статус роду. Герб закріплював право на спадкове дворянське достоїнство, родові титули і робив їх впізнаваними. Перші родові герби з'явилися в Росії тільки в останні десятиліття XVII ст. У 1686–1687 рр. був складений перший збірник таких гербів. Увага до родових гербів зміцилася і їх складання активізувалося, у зв'язку із затвердженням Табеля про ранги, що встановив у загальному порядку можливість вислуги спадкового дворянства [1].

Для надання гербу законної сили потрібно було, щоб: версія («легенда» – за геральдичною термінологією) походження і заслуг роду була доведена або найменш офіційно визнана; герб був складений із дотриманням суворих правил геральдичної науки; герб був затверджений монархом і формально зареєстрований. У відповідності з цими положеннями, зазвичай, готувалися і представлялися для затвердження кольоровий малюнок герба, його опис з тлумаченням і довідка з історії роду. Організація всієї діяльності з розробки гербів і поданням їх до затвердження з 1722 р. покладалася на контору Герольд-майстерні при Сенаті (в середині XIX ст. в її складі організувалося особливе Гербове відділення).

Аналіз останніх публікацій із проблеми свідчить про наявність праць загального спрямування, про значення геральдики та методи її історичного дослідження. Стосовно означеної проблеми, нами не знайдено жодної наукової публікації присвяченої дослідженню геральдичних символів родинного герба цукрозаводчиків Харитоненків. Хоч цей напрям складний і багатогранний, він потребує спеціального дослідження та вивчення. Відтак, мета цієї статті – розкрити геральдичні символи дворянського герба Харитоненків як історичне джерело, що є необхідною складовою для дослідження дворянського побуту, вивчення вживання геральдики в різних прошарках російського суспільства початку XX ст.

За особливо корисну діяльність на терені вітчизняної промисловості і визнання його заслуг, Микола II звів Павла Івановича Харитоненка у спадкове Російської Імперії Дворянське Достоїнство, з поширенням прав такого і на його дітей, до цього пожалування народжених, а визначенням Департаменту Герольдії Урядового сенату, який відбувся 26 жовтня 1900 р., дружина Павла Івановича – Віра Андріївна й їхні діти – Олена, Наталія та Іван визнані в спадковому Дворянстві, з правом внесення в першу частину дворянської родо-

відної книги. Як свідчення Імператорської милості і зведення в Дворянське Достоїнство П. Харитоненку був подарований власний Дворянський герб [2]. Жалувана грамота на отримання Дворянського герба була видана в С.-Петербурзі 31 січня 1901 р. і підписана Всеросійським Імператором Миколою II і міністром юстиції, статс-секретарем М. Муравйовим. У Міністерстві закордонних справ записана під № 9, в книзі Сенату записана під № 565. Скріплена Всеросійською Імператорською печаткою [3]. Герб Харитоненка внесений у Частину 19 Збірника дипломних гербів Російського Дворянства, не внесених у Загальний Гербовник (стор. 55) [4]. Головним призначенням Гербовника було офіційне та публічне визнання владою, включених в нього родових гербів. Всього в Гербовнику зафіксовано біля 5 тис. гербів. Приблизно 3–4 тис. гербів, що використовувалися в Росії, до нього не потрапили (здебільшого, не затверджені владою). Тому не більше як п'ята частина дворянських родів Російської імперії володіли гербами [1].

Герб П. Харитоненка не є унікальним. Він створювався за так званим «фадеєвським» шаблоном. Олександр Олександрович Фадеєв – один з найвидатніших талантів в історії російського і загалом європейського геральдичного мистецтва. Більше тридцяти років, починаючи з 1857 р., він був художником Гербового відділення Департаменту Герольдії Урядового Сенату. За ці роки він виконав тисячі геральдичних зображень, серед них – кілька сотень гербів для жалуваних грамот і Загального гербовника дворянських родів Всеросійської імперії, а також різні версії державного герба і герби для членів царської династії. За завданням Б. Кене, ним був розроблений типовий шаблон для стандартного дворянського герба. Промальований О. Фадеєвим, бланк Гербового відділення являв собою лист, в центрі якого містився контур геральдичного щита, увінчаного коронованим дворянським шоломом з наметом [5].

Рис. 1. Герб Харитоненків

Опис герба (блазон): У лазуровому щиті срібний стовп, обтяжений чорним Меркурієвим жезлом і суп-

роводжуваний на кожному боці п'ятьма перев'язаними червоною стрічкою золотими колосками; щит увінчаний Дворянськими коронованим шоломом. Нашоломник: два чорних орлині крила; намет: лазуровий з сріблом; девіз: срібними літерами на лазуревій стрічці: «Трудомъ възвышаюсь» (опис герба виконано А. Хмелевським 27.12.1991 р. із зображення в архівній справі) [2]. Однак, якщо прочитати кожне графічне зображення гербу, ми побачимо що він має певну композицію, яка складається з низки прийнятих елементів, знакову систему, котра відповідала зрушенню у світогляді, способі життя, психології родини початку ХХ ст. Кожен елемент його символічно відбиває майже всю історію роду на шляху від селян (військових обивателів) до дворянства.

Головною частиною герба є щит. Лазуровий колір (блакитний) щита в геральдиці символізує велич, красу й ясність. Срібний стовп у центрі – одна з Почесних фігур, яка жалувалася на знак особливої відзнаки, тому займає в щиті найголовніше положення. Меркуріїв жезл (штучна фігура) в геральдиці уособлює торгівлю, вигідну справу, прибуток, достаток і добробут. У поєднанні зі сріблом (невинністю) позначає чесну торгівлю. Згідно даних «Вісника Фінансів, Промисловості та Торгівлі», в 1893–1894 рр. діяли 226 буряково-цукрових заводів, які переробляли 34777730 берківців цукрового буряку та виробляли (крім рафінаду) білого піску 28215458 пуд., жовтого – 122925 [6, 281]. Тобто, 5 цукрових заводів Харитоненків виробляли 3,4% цукру Російської імперії. На початок ХХ ст. володіння Харитоненків становили майже 70 тис. дес. власної землі і 30 тис. орендованої, з 11 маєтками, посівами цукрового буряку та хлібів, лісництвами, молочними фермами, садами тощо [7, 195].

Чорний колір жезла вказує на скромність, освіченість і водночас скорботу власника. Родина П. Харитоненка втратила двох дітей у малолітньому віці. У метричній книзі за 1889 р., «міста Сум Комерції радника Павла Іванового сина Харитоненка дочка Зінаїда» померла 7 травня у віці 8 років «від дифтериту» [8]. Щодо Гліба Харитоненка, який помер у дитячому віці від апендициту, вважається, що він народився 9 січня 1889 р. і помер або у 1895, або 1897 рр. [9].

Колосся пшениці виступають як другорядні фігури, позначають сільське господарство і родючість землі. Золото – символ врожаю, добробуту, стабільності, поваги й інтелекту. Червона стрічка – символ мужності, сили, працьовитості, краси і свята. На початок ХХ ст. Торговий дім володів 1 цукрорафінадним та 7 пісочно-цукровими заводами (один орендований). Серед них Павловський рафінадний завод у Сумах та пісочно-цукрові заводи: Наталівський, Пархомовський, Янково-Рогський, Угроєдський, Червоно-Ярузький, Ржавський та Парафієвський. Вони переробляли буряк переважно вироблений у власних маєтках. Для посіву буряку щорічно виділялося власної землі 11700 дес. і орендної 2 тис. дес., причому середній збір буряка становив 1,4 млн. і 175 тис. берківців. Переробка буряків та річний виdobуток цукру виражався в наступних цифрах: Павловський рафінадний завод виробляв до 2,2 млн. пуд. рафінаду. Загалом на 7 пісочно-цукрових заводах перероблялося біля 1,57 млн. берківців буряку і виробляли 2,06 млн. пуд. кристалічного піску, при застосуванні 1758 кінських сил та 3124 робочих. Середній вихід цукру з берківця становив 52,5 фунта [10, 756]. Всі господарські володіння родини Харитоненків тісно пов'язувались із заводською цукровою діяльністю. Дійсно, без своєї сировинної бази, яка забезпечувала постійну

та стабільну роботу заводів, неможливо уявити активний розвиток цукрової промисловості. Систему польового господарства Харитоненків можна назвати інтенсивною. Завдяки багаторічній практиці на польових землях маєтків, з 1884 р. переважала чотирипільна сівозміна, а з 1891 р. – дванадцятипільна та 1898 р. – восьмипільна, які найбільше підходили для вирощування цукрових буряків та зернових культур [11, 58]. Сіяли пшеницю, овес, просо, ячмінь та гречку. В Миколаївсько-Ульянівському маєтку, який належав Н. Харитоненку, крім цукрового буряка, який був найбільш прибутковим, і тому домінував в усіх насадженнях рослинного господарства, займалися ще скотарством, конярством, розводили рисистих першеронів та битюгів. Рогата худоба була переважно сментальської, фрейбургської та української порід. В господарстві також вирощували свиней-йоркширів, беркширів та птицю. Це дозволяло приділяти значну увагу удобренню полів. Гербовий шолом – дворянський коронований, як результат досягнення мети.

Корона, відповідно, також дворянська, золота, з трьома видимими листоподібними зубцями і двома перлинами між ними. Дворянська корона на гербі – найбільш поширений клас геральдичних знаків гідності, знак приналежності до дворянства. Нашоломник зображено у вигляді двох чорних крил орла. В гербах зображення орла – це символ влади, панування і, разом з тим, великодушності і прозорливості. Крила орла означають звільнення, полегшення, набуття духовності (в усіх культурних традиціях). Найпоширенішим чинником добродійності середини ХІХ – початку ХХ ст. залишалася турбота про порятунок, християнське сумління. Зазвичай, фабриканту, який вийшов із селянського середовища, і в голову не приходило вважати себе за своє багатство в чомусь винуватим перед людьми. Інша справа – Бог, перед яким була свідомість провини в тому, що, з посланих благ, недостатньо приділяється бідним. Тому багаті люди завжди жертвували на храми. При цьому вони не просто приносили гроші в церкву, але й брали безпосередню участь у житті приходу. Так, його батько Іван Герасимович, ставши цукрозаводчиком і підприємцем, щонайперше побудував новий храм у рідному селі. Свято-Тихонівська церква була побудована в 1880 р. Як писав у Довідковій книзі для Харківської єпархії за 1904 р. І. Самойлович, храм був однопрестольний і йому належали 2 дес. садибної землі і 33 дес. – орної. При храмі були житлові будинки для церковного прича і церковно-приходська школа. У селі також було народне училище. Приход становив 1952 особи чоловічої статі та 1909 – жіночої [12]. У 1882 р. при Сумському реальному училищі І. Харитоненко влаштував Олександрівсько-Невську домову церкву.

Після його смерті, на підставі Найвищого веління, кн. М. Волконським, керівником Міністерства народної освіти, 6 грудня 1893 р. затверджене «Положення про стипендію імені Почесного Громадянина м. Сум, дійсного Статського радника Харитоненка при Сумському реальному училищі» – 300 руб. на рік [13]. Іван Герасимович виділяв значні кошти на благодійність. На будівництво церкви в рідному селі Нижня Сироватка ним було витрачено 70 тис. руб. На будівництво Харківського духовного училища він виділив 15 тис. Його добродійність різним духовним училищам – не підрахована. Майже 12 років до самої смерті він видавав щомісячно семи приходським священникам із бідних сіл по 20 руб. для бідноти і жебраків. У 1888 р., на засоби І. Харитоненка, в Сумах побудоване Духовне училище. У заповіті, крім інших

благодійних пожертвувань, Іван Герасимович заповідав усім сумським храмам по 1000 руб.

Приватна добродійність у кінці XIX – на початку XX ст. набула масового характеру. Ініціатива в ній перейшла від небагатих представників аристократичних родин до досить широкої маси купців, фабрикантів і дрібних поміщиків. На початку XX ст. лише 25% бюджету російської добродійності складалося зі скарбниці, земств, міст і станових установ, а 75% – із засобів приватної добродійності [14, 162]. Перший храм, якому надав велику допомогу і допомагав будувати П. Харитоненко, – храм Софії Премудрості Божої в Москві, неподалік його особняка на Софійській набережній. У 1894 р. на станції Борки під Харковом, на місці спаління Царської сім'ї, під час аварії потягу 17(29) жовтня 1888 р. на перегоні між станціями Тарановка і Борки Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, побудована Преображенська церква і каплиця на честь ікони Спаса нерукоотворного. В жовтні 1895 р. він був нагороджений орденом Св. Володимира 4 ступеня «за заслуги по Комітету для спорудження храму і каплиці на місці подій 17 жовтня 1888 р.». Сьогодні це Храм Христа Спасителя у с. Борки Зміївського р-ну, Харківської обл., відбудований на початку ХХІ ст. за проектом храму 1896 р. архітектора Р. Марфельда на знак щасливого порятунку царської родини.

Неподалік свого маєтку в Харківській губ. Наталіївки, у слободі Мурафі, 1899 р. Павло Іванович збудував церкву Архангела Михаїла, опікуном якої він був до кінця своїх днів. Свято-Архангело-Михайлівський храм (с. Мурафа, Краснокутський р-н, Харківської обл.) відновлено 1970 р. З'явився він завдяки старанням отця Федора (ченця Феодосія) [15]. Завдяки наполегливій праці П. Харитоненка, в Сумах був побудований і величний храм в ім'я Святої Трійці. На будівництво Троїцького собору він витратив майже півмільйона руб. Із вцілілих до теперішнього часу пам'ятників церковного мистецтва Слобідської України початку ХХ ст., храм Преображення Христова в Наталіївці (колишньому маєтку Харитоненків), являє особливий інтерес. Церква була своєрідним музеєм староруського іконопису і церковного начиння. Наприкінці XIX ст. сумські католики вирішили побудувати у своєму місті власний храм і, саме завдяки допомозі мецената П. Харитоненко, отримали дозвіл 1900 р. Церква Благовіщення Пресвятої Діви Марії, виконана в готичному стилі, була заснована в 1901 р. і освячена 1911 р. Я. Цепляком – єпископом Могильова.

На гербі Харитоненків намет як орнаментальна прикраса зображений таким, що виходить із шолома, увінчаного дворянською короною. Забарвлення намету відповідає забарвленню поля щита й уміщених в ньому фігур. Щитодержателі відсутні: досягли всього самі, без допомоги сторонніх осіб; лише родина та власна праця. Девіз (мовою оригіналу) – «Трудом возвышаюсь» («Працею звеличуюсь») – був сенсом життя родини Харитоненків та характеризує життєві принципи представників роду. Родинний Герб Харитоненків мовою символів і алегорій відображає непростий життєвий шлях відомої династії. У процесі формування соціумів з'являються знаки, що виділяють особистостей, які займають особливе місце в соціальній системі і можуть бути названі ранговими відзнаками. Ці знаки виконують певну функцію – позначають соціальний статус особистості або певної соціальної групи, є розрізняльними знаками. Геральдика – це невербальна система знаків, які зберігають інформацію і передають її. Таким чином, геральдику можна назвати мовою й, як писав В. Лукомський, специфіка герба поля-

гає в тому, що він паспортує і датує певний предмет, повідомляючи йому найменування власника і хронологічну дату володіння, перетворюючи «мовчазний» матеріальний пам'ятник минулого на «говірливе» історичне джерело, а отже, дає можливість ввести цей об'єкт до наукового обігу досліджень у галузі історії матеріальної культури [16].

Павло Іванович Харитоненко – промисловець, підприємець, цукрозаводчик, покровитель мистецтв. Єдиний син цукрозаводчика Івана Герасимовича Харитоненка. П. Харитоненко був одним із найвідоміших меценатів Російської імперії. Він зібрав одну з найбільших в Росії колекцій живопису, очолював московське відділення Російського музичного товариства, фінансував спорудження в Києві пам'ятника Б. Хмельницькому. У Сумах він побудував кадетський корпус вартістю у півтора мільйона рублів, міст через річку Сумку, жертвував навчальним закладам і церквам, оплачував навчання студентів-українців у Московській консерваторії. Отже, отримання дворянського герба стало результатом плідної діяльності на ниві вітчизняної промисловості і визнання його заслуг у культурницькій та освітній сферах.

1. Шепелев Л.Е. Титулы мундиры и ордена Российской Империи. – М., 2008.
2. Центральный историчний архів Москви, ф. 4, оп. 6, спр. 119.
3. Держархів Сумської обл. (далі – ДАСО), ф. Р-2362, оп. 1, спр. 4.
4. Общій гербовник Дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 г. – М.; СПб., 1797–1917 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gerbovnik.ru>.
5. Медведев М, Иванов Д. Александр Фадеев: герб князя Воронцова и проект для Павловска [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sovnet.geraldika.ru>.
6. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адресс-календарь Российской империи. – Б. м., 1895.
7. Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – К., 2006.
8. ДАСО, ф. 744, оп. 1, спр. 86, арк. 268 зв., 269.
9. Куширов П.В. Аристид Круази: история скульптур Зинаиды и Глеба Харитоненко // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190-річчя з дня народження І. Г. Харитоненка. – Суми, 2012.
10. Слякский Я. Русская сахарная промышленность на всемирной выставке в Париже // Вестник сахарной промышленности. Еженедельная газета Всероссийского общества сахарозаводчиков. – 1900. – № 22.
11. Юрченко Д. Господарський комплекс родини Харитоненків у кінці XIX – на початку XX ст. // Волинські історичні записки: Зб. наук. пр. – Житомир, 2010. – Т. 5.
12. Офіційний сайт пресс-служби Сумської єпархії УПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodoxsumy.narod.ru>.
13. Козлов А. К 175-летию со дня рождения И. Г. Харитоненко // Сумское обозрение. – 1997. – № 41.
14. Прохоров В.Л. Этапы развития благотворительности в России // Вопросы истории. – 2005. – № 3.
15. Ибрагимова А.Р., Дюкарев В.П. Твой Храм. – Х., 2005.
16. Лукомский В.К. Герб как исторический источник // Краткие сообщения Института материальной культуры. – М., 1947. – Вып. 17.

Gaidai O.M. Heraldic Symbols of Kharitonenko Noble Arms. The author examined the heraldic symbols of Noble Kharitonenko's emblem as the historical source, that is the necessary component for studying the noble everyday life, heraldry using in the various group of Russian society in the early twentieth century. Heraldic symbols are use for explaining the genus origins, achievements and status because the emblem enshrines the right to hereditary nobility dignity and generic titles.

Key words: family crest, symbol, heraldry, nobility, the sugar magnate.